

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ЗАКАРПАТТЯ У ПРАЦЯХ ФЕДОРА ПОТУШНЯКА

У лютому 2005 р. відзначалося 95-річчя від дня народження славного сина Закарпаття Федора Потушняка (1910–1960) – історика, етнографа, фольклориста, археолога, мовознавця, філософа, педагога.

Оцінюючи внесок Ф. Потушняка у вітчизняну археологію, потрібно врахувати її реальний стан у перші повоєнні десятиріччя, а також те, що на Закарпатті вона знаходилася у стадії нагромадження джерельної бази. За вказаний період ним було відкрито і частково досліджено низку раніше невідомих старожитностей кам'яного віку, епохи міді-бронзи, ранньослов'янського і давньоруського часу. Археологічний матеріал вчений частково опублікував чи підготував до друку, але значна його частина ще не опрацьована. З погляду сьогодення можна дорікнути Ф. Потушняку неточність в інтерпретації археологічних артефактів, однак слід пам'ятати, що свої узагальнення вчений часто робив на основі неповних чи, навіть фрагментарних даних.

Важливим доробком його археологічних студій, безперечно, є зібраний археологічний матеріал, який задокументований відповідно до тогочасних вимог, а також те, що науковець в основному вірно визначив належність пам'яток неоліту-енеоліту до конкретних археологічних епох. Ф. Потушняк за власні кошти проводив розкопки та купував у населення археологічні знахідки. Однак у душі залишався поетом, про що зізнався у автобіографії, яка вперше вийшла друком у книжці М. Тиводара [Тиводар, 2005].

Серед багатогранних наукових інтересів Ф. Потушняка, які залишалися поза увагою, значне місце займає вивчення історії давніх слов'ян Закарпаття. Якщо у роботах вченого у 40-і роки ХХ ст. головна увага приділялася етнології слов'янського населення краю (фольклор, звичаї, вірування), у розробці якої він здобув певних успіхів, то з кінця 1940–1950-х рр., перейшовши на роботу на кафедру загальної історії Ужгородського державного університету (тепер Ужгородський національний університет), серйозно зайнявся первісною історією, у тому числі і давніх слов'ян.

Проблема часу появи давніх слов'ян у Карпатській улоговині постала ще у середині ХІХ ст., коли над її розв'язанням працювали такі всесвітньовідомі славісти, як П. Шафарик та Л. Нідерле [Šafarik, 1837; Niederle, 1924]. На Закарпатті свій вклад у її розробку вніс засновник археологічної науки краю Т. Легоцький та його послідовники Й. Янкович, брати Е. і Є. Затлукали, чеські вчені Я. Бем та Я. Ейснер (друга половина ХІХ – 20–30-і роки ХХ ст.) [Lehoczky, 1912]. Після возз'єднання і у перші повоєнні роки слов'янські старожитності стали темою наукових зацікавлень К. Берняковича [Бернякович, 1954, с. 39–48]. Згадані дослідники висловили ряд слушних думок, які ґрунтувалися, головним чином, на писемних джерелах. Щоб підтвердити зроблені висновки, конче необхідним було проведення польових досліджень поселень, городищ, могильників, речових пам'яток.

Пальма першості у пошуку археологічних старожитностей давніх слов'ян Верхнього Потисся належить Т. Легоцькому. У 1894 р. він розкопав курганий могильник у Краловському Холмці (Східна Словаччина), у 1896 р. – могильник у Зняцеві Мукачівського р-ну [Lehoczky, 1912]. Вчений безпомилково відніс ці курганні могильники до пам'яток давніх слов'ян. Слов'янськими він вважав також низку пам'яток, виявлених у Кошицькому окрузі (Задільська долина, Східна Словаччина), а також у Берегові, Мукачеві та інших пунктах.

Польові дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття у 30-х роках минулого століття продовжив колишній директор Мукачівського земського музею Й. Янкович. У 1932 і 1938 роках він провів розкопки курганного могильника біля села Червеньова Мукачівського р-

ну, дослідивши 13 курганів. Історична наука отримала достовірні матеріали про ритуал поховання давніх слов'ян VII–IX ст. У 1950 р. К. Бернякович здійснив перші розкопки поселення в Ужгороді на Радванці. Ним було досліджено напівземлянкове житло з піччю-кам'янкою VIII–IX ст. [Бернякович, с. 435–455].

З такою джерельною базою зустрівся Ф. Потушняк, розпочавши у 50-х роках XX ст. вивчення слов'янських і давньоруських старожитностей Закарпаття. Вчений добре розумів, що без продовження археологічних розкопок неможливо відтворити історію слов'янських племен краю, тому вони стали пріоритетними у його роботі.

Протягом першого повоєнного десятиріччя Ф. Потушняком було виявлено, обстежено і частково розкопано ранньослов'янські і давньоруські пам'ятки в Ужгороді (ур. Галаго), Лісковому, Дерцені, Лавках, Чинадійові (Мукачівського р-ну), Оріховиці, Глибокому (Ужгородського р-ну), Осою (Іршавського р-ну) [Потушняк, 1954, с. 399–414; 1955; 1955а; 1956].

Серед відкритих Ф. Потушняком пам'яток ключове значення мав безкурганний могильник з тілоспаленням празької культури в Ужгороді (кар'єр цегельно-черепичного заводу по вул. Загорська). За свідченням вченого, тут у 1951 р. робітники на глибині 1,5 м натрапили на велике вогнище, від якого залишилися сліди у вигляді скупчення попелу, деревного вугілля та обпаленої глини [Фонди...].

У центральній частині вогнище було вимощене кам'яними плитами, мало округлу форму діаметром 3 м, товщина шару у найбільшому скупченні вугілля і попелу – 0,25 м. Посередині вогнища стояв глиняний горщик, наповнений перепаленими людськими кістками і попелом. На відстані 50 м від першого було виявлено друге поховання, яке знаходилося на глибині 2 м від сучасної поверхні у стерильному наносному піщаному шарі. Урна, наповнена перепаленими людськими кістками, лежала на вимощеній кам'яними плитами площадці, а поруч з нею знаходився розбитий горщик.

Кремація небіжчика, як гадав вчений, здійснювалася на місці поховання, про що свідчить наявність великої кількості деревного вугілля. Рештки трупоспалення склалися у горщики – урни, які за формою і тістом нагадують урни празького (корчакського) типу. Відсутність земляного насипу над похованням дало підставу віднести поховання до безкурганних могильників з трупоспаленням і датувати VI–VII ст.

Які причини спонукали нас так детально зупинитися на описі безкурганного могильника з трупоспаленням в Ужгороді? Справа у тому, що цей могильник і наступні нововідкриті ранньослов'янські пам'ятки кінця V–VI ст., досліджені у 70–80-х роках XX ст. С. Пеняком (Холмок, Галоч, Берегове) [Пеняк, 1974, с. 73–101; 1980] виявилися тими визначальними пам'ятками, які заповнили існуючий хронологічний розрив між старожитностями першої половини I тис. н. е. (культура карпатських курганів, пшеворська культура) і давньослов'янськими пам'ятками VI–IX ст.

У 1954 р. Ф. Потушняк відкрив слов'янське поселення поблизу с. Ліскове Мукачівського р-ну, де зафіксував шість чорних плям зі шматками вугілля, печини, уламків кераміки, попелу. Як свідчить документація, науковець одержав часткові дані тільки про два напівземлянкові житла (№ 1 та № 6 за його нумерацією) [Потушняк, 1955, с. 1–8]. Обидва житла знаходилися на глибині 0,25–0,3 м від сучасної поверхні, орієнтовані зі сходу на захід. Вони мали продовговату овальну форму, похилі стінки. Розміри житла 4×2 м, долівка знаходилася на глибині 0,36 м від стародавнього горизонту. Переважна більшість знахідок представлена уламками кераміки. Вони походять від горщиків, виготовлених від руки. Це невисокі опуклобокні посудини з шершавою поверхнею, нерівномірним випалом, плавно відігнутими вінцями, більшість фрагментів неорнаментовані, а окремі прикрашені хвилястими п'яти- і семирядними лініями. Поселення датоване VII–IX ст. за аналогіями керамічного матеріалу.

На південь від с. Осій Іршавського р-ну в ур. Хомовиця Ф. Потушняк у 1954 р. зібрав фрагменти ліпного і гончарного посуду. Вони походять від горщиків з відігнутими назовні вінцями. Посуд орнаментований хвилястими і горизонтальними лініями, у тісті зустрічаються

домішки крупно- і дрібнозернистого піску. Хронологічні рамки існування поселення за Ф. Потушняком – VIII–X ст. [Потушняк, 1955а, с. 1–6].

У 1955 р. Ф. Потушняк недалеко с. Оріховиця Ужгородського р-ну, з правого боку дороги Ужгород-Оріховиця, в ур. Шугов зафіксував землянкове житло прямокутної форми розмірами 3,2×2,5 м [Потушняк, 1956, с. 2–5]. Долівка житла знаходилася на глибині 1,4 м від сучасної поверхні і була викладена грубим камінням, у деяких місцях – плоскими плитами. Вхід у землянку чітко прослідковувався з південно-західного боку. У північному куті житла знаходилося вогнище розміром 0,5 м в діаметрі. Біля південної стінки виявлено стовпову яму діаметром 0,26 м, глибиною 0,2 м. У заповненні житла знайдено тільки кружальну кераміку, у тісті якої є домішки дрібнозернистого піску. Фрагменти кераміки походять від горщиків середньої величини з добре профільованими вінцями, плавно відігнутими назовні, заокругленими або косозрізаними краями вінець. За характером керамічного матеріалу Ф. Потушняк датував поселення IX ст.

Під час насаджень виноградників Ф. Потушняк у 1953 р. виявив поселення в ур. Болоцо в південно-східній частині с. Дерцен Мукачівського р-ну. Він відкрив 25 виразних чорних плям, які пов'язував з існуванням у цих місцях житлових і господарських споруд. Вони були розташовані безсистемно на площі близько 1,5 га. На поверхні землі, особливо на чорних плямах, зібрано уламки кераміки давньоруського часу, які походять від горщиків різної величини [Потушняк, 1955, с. 2–3].

У 1955 р. Ф. Потушняк натрапив на сліди слов'янського поселення в околицях с. Ратівці Ужгородського р-ну. Дослідник розкопав два об'єкти, визначивши їх як житла. Довжина першого – 2,5 м, глибина 0,5 м, другого – відповідно 3,1 і 0,53 м, овальної форми, зі слідами вогнищ [Потушняк, 1956, с. 7–8]. Заповнення жител складалося з чорнозему, перемішаного з деревним вугіллям, фрагментами кружального посуду пічного випалу. У тісті кераміки – домішки дрібнозернистого піску. Фрагменти походять від горщиків з відігнутими і заокругленими або косозрізаними вінцями, прикрашених хвилястими і горизонтальними лініями, заціпами. Вчений датував поселення IX–XI ст.

Біля с. Чинадієва Мукачівського р-ну у 1959 р. Ф. Потушняк відкрив сліди давньоруського поселення. На правому березі р. Латориці, на відстані 0,1 км від русла, археолог знайшов кілька десятків уламків кераміки, які походили від одного горщика. Його розміри: діаметр денця 9,5 см, горла 11,6 см [Потушняк, 1955б, с. 1–5]. Стінки посудини прямі, плавно переходять у значну опуклість, вінця відігнуті назовні, на плічках орнаментовані горизонтальними лініями. Тісто зроблене з добре обробленої глини з домішками дрібнозернистого піску, випал пічний, рівномірний. На основі керамічного матеріалу дослідник датував поселення X–XI ст.

У 1959 р. Ф. Потушняк продовжив розкопки курганного могильника в околицях с. Червенева Мукачівського р-ну. Ще у дорадянський період було визначено слов'янську етнічну належність могильника, який відносився до періоду, що передував приходу угорців у Тисо-Дунайський басейн [Jankovich, 1942, s. 298].

В ур. Козуптове дослідник розкопав курган правильної округлої форми діаметром 8 м, що підносився над сучасною поверхнею на 0,5 м. На глибині 0,35–0,45 м на захід від центру кургану зафіксовано шматки деревного вугілля, попіл, окремі фрагменти кераміки. У центрі кургану на глибині 0,6 м у неглибокій округлій ямі (діаметром 0,25 м, глибиною 0,15 м від давньої поверхні) знаходилася купка кальцинованих людських кісток. Попіл, деревне вугілля, обпалену глину, уламки кераміки відкрито в північній, південно-західній, а також північно-східній частинах кургану. Виявлені фрагменти кераміки походять від однієї ліпної посудини середньої величини, з опуклими бочками і відігнутими назовні вінцями, без орнаментатії. У тісті зустрічається крупнозернистий пісок [Фонди...].

Елементи слов'янського ритуалу Ф. Потушняк вбачав у курганних могильниках ранньозалізного віку у Білках, Горбку, Осої, Колодному Іршавського р-ну [Потушняк, 1955, с. 4]. Найвність слов'ян на території краю у I–IV ст. вчений пов'язував із старожитностями культури “полів поховань”, зафіксованих в Ужгороді, Бобовому Виноградівського р-ну

[Потушняк, 1953, с. 4; 1956а, с. 3; 1954, с. 399–414]. Сьогодні частина вчених вважає, що ці пам'ятки належать германським племенам пізньоримського часу [Вакуленко, 2001, с. 117–134]. Відносно часу появи слов'ян на Закарпатті, то Ф. Потушняк був прихильником концепції про їх ранню появу в краї. Виявлений і досліджений ним безкурганний могильник у Великому Березному було віднесено до “скіфо-лужицької” культури, принесеної сюди, на думку вченого, слов'янськими племенами у VIII–VI ст. до н. е. [Потушняк, 1955г, с. 4].

Значення описаних вище поселень, відкритих і часткового досліджених Ф. Потушняком у 50-і роки ХХ ст., а також тих, які були зафіксовані у 1970–80-х роках, полягає в тому, що між ними немає хронологічного розриву, як це намагалися твердити окремі вчені. Внесок Ф. Потушняка у вивчення стародавньої історії слов'ян Закарпаття, виходячи із сьогодення, досить вагомий. Найбільш цінним у його пошуках є виявлення нових ранньослов'янських і давньоруських пам'яток на теренах краю. Проте через обмежені можливості вчений не зумів ґрунтовно проаналізувати та інтерпретувати їх. Тому при їх характеристиці зустрічаються деякі суб'єктивні моменти. Вони були породжені тодішнім станом археологічної науки загалом і славістичної зокрема. Час роботи Ф. Потушняка припав на період нагромадження джерелознавчої бази, аналіз якої проходив у кінці ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

Бернякович К. В.

- 1954 Исследование древнеславянского поселения VII–IX вв. в Ужгороде // КСИА. – Вып. 3. – С. 39–48.
1957 Древнеславянские памятники Закарпатской области СССР // Slovenska Archeologia. – 2. – S. 435–455.

Вакуленко Л.

- 2001 Міграційні процеси на території Українського Закарпаття в першій половині I тис. н. е. // Матеріали угорсько-української наукової конференції “Угорщина та Київська Русь: історія, політика, культура”. – Ужгород. – С. 117–134.

Пеняк С. І.

- 1974 Дослідження слов'янських і давньоруських пам'яток Ужгородського району // Методичний посібник для студентів з археології. – Ужгород. – С. 73–101.
1980 Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – Київ. – 180 с.

Потушняк Ф.

- 1953 Археологічні знахідки в Ужгороді // Закарпатська правда. – 13 червня. – С. 4.
1954 Археологічні знахідки в Ужгороді // Наукові записки УжДУ. – Т. IX. – С. 399–414.
1955 Звіт про археологічну розвідку 1954 року в Мукачівському районі // Фонди Закарпатського краєзнавчого музею (далі – Фонди ЗКМ).
1955а Звіт про археологічну розвідку 1954 року в Іршавському районі // Фонди ЗКМ.
1955б Звіт про археологічну розвідку 1954 року на поселенні біля селища Чинадієва Мукачівського району // Фонди ЗКМ.
1955в Археологические раскопки на Иршавщине // Советское Закарпатье. – 2 лютого. – С. 4.
1955г Цікава археологічна знахідка // Закарпатська правда. – 8 липня. – С. 4.
1956 Звіт про археологічну розвідку 1955 року в Ужгородському районі.
1956а Біля двох тисяч років тому... // Закарпатська правда. – 17 червня. – С. 3.

Тиводар М. П.

- 2005 Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. – Ужгород.

Янкович Й.

- Звіт про розкопки курганів біля села Червенева Мукачівського району в 1932 році // Фонди ЗКМ.

Eisner J.

- 1925 Slovensko a Podkarpatska Rus v dobe hradištni // Niederluf sbornik.

Jankovich J.

- 1931 Podkarpatska Rus v prehistorii. – Munkacs.

- 1942 A munkacsi Lehoczky – muzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt // Hajnal.
Lehoczky T.
1912 Adatok hazánk archeologiajához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. – Munkacs.
Niederle L.
1924 Slovanske starožitnosity: puvod a počatky slovanu vychodnich. – Praha.
Šafarik P.
1837 Slovanske starožitnosity. – Praha.
Zatlukal E., Zatlukal J
1937 Adatok Podkarpatska Rus praehistoriajához. – Munkacs.

Pavlo PENIAK

ANCIENT SLAVS OF TRANS-CARPATHIAN REGION IN SCIENTIFIC WORKS OF
PHEDIR POTUSHNIAK

The paper is dedicated to 95-years anniversary of Phedir Potushniak (1910–1960) – historian, ethnographer, archaeologist, linguist, philosopher and pedagogue.

He discovered and investigated several sites from Stone Age, Bronze Age, Early-Slavic and Old Rus' periods. Scholar published and prepared for publication a part of archaeological material, but some part of it is still not analyzed.

Phedir Potushniak's participation in investigation of history of Slavs of Trans-Carpathian region is very important, and especially – discoveries of new Early-Slavic and Old Rus' sites of the region.